

MÖVZU 20

İNVESTİSIYA STATİSTİKASI

Plan:

1. İnvestisiyaların iqtisadi mahiyyəti və bu prosesdə dövlətin rolu
2. İnvestisiyaların qruplaşdırılması
3. İnvestisiya qoyuluşundan əldə edilən gəlirlərin mahiyyəti və növləri
4. İnvestisiyalar haqqında məlumat mənbələri

1. İnvestisiyaların iqtisadi mahiyyəti və bu prosesdə dövlətin rolu

Bazar münasibətlərinin formalaşdırılmasının əsas şərtlərindən biri ölkədə əlverişli investisiya mühitinin yaradılması, zaman keçdikcə onun təkmilləşdirilməsi və daha da inkişaf etdirilməsidir. Çünki iqtisadi artımın, kapitalın və istehsalın strukturunun bazarın dəyişən konyunkturuna uyğunlaşdırılmasının, əhəlinin həyat səviyyəsinin, təsərrüfat subyektlərinin və bütövlükdə ölkənin rəqabət qabiliyyətinin artması və makroiqtisadi sabitliyin təmin olunması ilə əlaqədar bir çox sosial-iqtisadi vəzifələrin yerinə yetirilməsi investisiyaların həcmindən, bu prosesin vəziyyətindən və dayanıqlı olmasından asılıdır.

İnvestisiya fəaliyyəti dedikdə, adətən gəlir əldə etmək məqsədilə pul vəsaitinin avans olunması nəzərdə tutulur. Sözün geniş mənasında investisiyalar ölkə iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsinin maliyyələşdirilməsinə yönəldilir. Azərbaycan Respublikasının “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” 13 yanvar 1995-ci il tarixli qanununda investisiyalar belə səciyyələndirilir: “investisiya – gəlir (mənfəət) və ya sosial səmərə əldə etmək məqsədilə sahibkarlıq və digər fəaliyyət növləri obyektlərinə qoyulan maliyyə vəsaitlərindən, habelə maddi və intellektual sərvətlərdən ibarətdir”. Bunlara konkret olaraq aşağıdakılar daxildir: pul vəsaiti, məqsədli bank əməliyyatları, kreditlər, paylar, səhmlər və digər qiymətli kağızlar; daşınan və daşınmaz əmlak (binalar, tikililər, avadanlıqlar, başqa maddi sərvətlər); intellektual sərvətlər; texniki, texnoloji, kommertiya və digər biliklərin toplusu; torpaqdan, sudan və digər resurslardan, bina, qurğu və avadanlıqlardan istifadə və digər əmlak hüquqları (müəllif hüququndan irəli gələn hüquqlar da daxil olmaqla) və i.a.

İnzibati-amirlik sistemi şəraitində investisiya anlayışının iqtisadi mahiyyəti “kapital qoyuluşu” anlayışı ilə eyniləşdirilirdi. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, əslində bunlar eyni məzmununa malik anlayışlar deyildirlər. Ona görə ki, investisiya anlayışı kapital qoyuluşu anlayışından

daha geniş məzmunu malikdir. Kapital qoyuluşu dedikdə, yalnız əsas fondların (əsas kapitalın) yaradılması və təmirinə yönəldilən pul vəsaiti nəzərdə tutulur. Göründüyü kimi, **kapital qoyuluşu investisiya qoyuluşunun tərkibindədir**. İntestisiyaların hamı tərəfindən qəbul edilmiş real və maliyyə investisiyalarına bölgüsündən istifadə edərək demək olar ki, real investisiyalar əsas istehsal fondlarına kapital qoyuluşunu ifadə edir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində investisiya problemi başlıca olaraq xüsusi kapital yığımı kimi nəzərdən keçirilir. **Yığım qanunlarının təhlil olunmasının başlanğıcını A.Smit və D.Rikardo qoymuşlar**. Onlar bunu əsas etibarilə fərdi kapitalların təkrar istehsalı prosesinin bazasında təhlil etmişlər. Yığım nəzəriyyəsi inkişafının başlıca mərhələsi C.M.Keynsin XX əsrin 20-30-cu illərində nəşr olunmuş əsərləri ilə əlaqədardır. C.M.Keyns öz əsərlərində əsas makroiqtisadi göstəricilər – milli gəlir, onun istehlak və investisiyaya yönəldilən hissələri, pul kütləsi, əmək haqqı və mənfəət, kapitala görə alınan faiz, aktivlərin və təəhhüdlərin ümumi məbləği arasındakı qarşılıqlı əlaqələri nəzərdən keçirmişdir.

C.M.Keyns bu makroiqtisadi parametrlərin dinamikasından istifadə etməklə, yığımın əmələ gəlməsi və istifadə olunması mexanizmini, investisiya prosesinə onun təsirini əsaslandırmışdır.

Son dövrlərdə investisiya prosesində çox böyük dəyişikliklər baş vermişdir. Belə ki, hazırda investisiya fəaliyyətində dövlət, korporasiyalar, maliyyə vasitəçiləri, xarici investorlar və əhali fəal iştirak edir. Deməli, investisiya prosesinin çoxsubyektliliyinin artması ilə investisiyaların maliyyələşdirilməsi mənbələri də çoxalır.

İntestisiyanın həcmi və onların dinamikası ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının başlıca göstəriciləri sırasında xüsusi yer tutur. Hazırda investisiya resurslarının yenidən bölgüsü firmalar, maliyyə təsisatları, iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi idarələrinin həyata keçirdikləri kapitalın sahələrarası və ölkələrarası axını dəfələrlə güclənmişdir. Bu, korporativ, milli və xarici investisiyaların hesabına baş verir. Kapitalın bu cür hərəkəti, hazırda makroiqtisadi təkrar istehsalın fəaliyyət göstərməsi və inkişaf etməsinin çox mühüm şərtidir.

Milli investisiya strategiyasının işlənilib hazırlanmasında dövlətlə biznes arasında düzgün münasibətlərin qurulması həlledici rol oynayır. Lakin bu, dövlətin sahibkarların işinə birbaşa qarışmasını deyil, onun biznes qaydalarını əlaqələndirməsi, formalaşdırması və müşahidə etməsini nəzərdə tutur.

Sahibkarlığın daha da inkişaf etdirilməsi üçün onun bütün forma və növlərinin fəal müdafiəsi və inzibati əngəlləmələrin aradan qaldırılması dövlətin investisiya siyasətinin əsasını təşkil edir. Hüquq, vergi, bank və torpaq islahatları buna tabe edilməlidir. Bütün bunlar ölkədə investisiya mühitini əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirə, iqtisadiyyata investisiya axını üçün şərait yarada, milli miqyasda investisiya proseslərini fəallaşdırma bilər. Dövlət investisiya proseslərində iştirak etməklə, mövcud investisiya resurslarından ən səmərəli istifadə variantlarının seçilməsinə yönəldilən formaların yaradılmasını qarşıya məqsəd qoyur.

Dövlətin investisiya prosesində iqtisadi rolunu müxtəlif göstəricilərin köməyi ilə müəyyən edilir. Bunların içərisində iki göstərici xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bu göstəricilərdən biri iqtisadiyyatın dövlət bölməsində investisiyaların həcmi, digəri isə dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilən dövlət investisiyalarının həcmidir.

Dövlətin investisiya proseslərində iştirakının mümkünlüyü və reallığı yalnız onun iri mülkiyyətçi olması, ÜDM-in və dövlət müəssisələri əmlakının xeyli hissəsinə sərəncam verməsi ilə deyil, həm də mülkiyyətçi hüququnun reallaşdırılmasını təmin edən hüquqi vasitələrin və strukturların onun əlində cəmlənməsi ilə müəyyən edilir. Beləliklə, dövlət investisiya fəaliyyətində birbaşa iştirak etməklə yanaşı, həm də bu prosesi tənzimləyə bilər və tənzimləyir.

12.2. Investisiyaların qruplaşdırılması

Statistika işləri təcrübəsində real və maliyyə investisiyalarını bir-birindən fərqləndirmək lazımdır.

Real investisiyalar dedikdə, müəssisələr tərəfindən qeyri-maliyyə aktivlərinə qoyulan investisiyalar nəzərdə tutulur.

Qeyri-maliyyə aktivlərinə qoyulan investisiyalara aşağıdakılar aiddir:

- 1) Əsas kapitala qoyulan investisiyalar;
- 2) Qeyri-maddi aktivlərə qoyulan investisiyalar;
- 3) Təbiətdən istifadə obyektlərinə (sututarlar, meşələr və i.a.) və torpağa qoyulan investisiyalar;
- 4) Maddi dövriyyə vəsaitləri ehtiyatlarının tamamlanmasına qoyulan investisiyalar;
- 5) Binaların, tikililərin, maşın və avadanlıqların əsaslı təmiri üçün qoyulan investisiyalar.

Əsas kapitala qoyulan investisiyalar da öz növbəsində aşağıdakı növlərə bölünür:

- 1) Əsas maddi kapitala qoyulan investisiyalar;
- 2) Əsas qeyri-maddi kapitala qoyulan investisiyalar.

Əsas qeyri-maddi kapitala qoyulan investisiyalar yeni tikintiyə, binaların, tikililərin, maşın və avadanlıqların genişləndirilməsi, yeniləşdirilməsi və texniki cəhətdən yenidən qurulmasına, çoxillik əkmələrin salınması, mal-qaranın satın alınmasına və s. sərf olunan xərclərdən ibarətdir.

Yeni tikinti dedikdə, yeni binaların inşa olunması, yeni meydançaların salınması və s. nəzərdə tutulur.

Fəaliyyətdə olan müəssisələrin genişləndirilməsinə onun ərazisində əlavə istehsalatların, sexlərin, obyektlərin yaradılması, habelə müstəqil balansda olacaq filialların inşa olunması daxildir. Bu işləri görməkdə məqsəd müəssisədə əlavə istehsal gücü yaratmaqdır.

Fəaliyyətdə olan müəssisələrin yenidən qurulması elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətləri nəzərə alınmaqla mövcud istehsalat və sexlərin yeniləşdirilməsi deməkdir.

Fəaliyyətdə olan müəssisələrin texniki cəhətdən yenidən qurulması dedikdə isə ayrı-ayrı istehsalat sahələrinin texniki-iqtisadi səviyyəsinin yüksəldilməsi ilə əlaqədar həyata keçirilən kompleks tədbirlər başa düşülür.

Əsas qeyri-maddi kapitala qoyulan investisiyalara proqram məhsullarının, təcrübə-konstruktor işləmələrinin yaradılması və əldə edilməsinə sərf olunan xərclər və s. daxildir. Qeyri-maddi aktivlərə investisiya qoyuluşuna isə lisenziyaların, patentlərin, müəlliflik hüquqlarının əldə edilməsinə, ticarət markalarının işlənilməsinə və hazırlanmasına sərf olunan xərclər aid edilir.

Maddi dövriyyə vəsaitləri ehtiyatlarının tamamlanmasına qoyulan investisiyalar hazır məhsul və əmtələrin, bitməmiş istehsalın, istehsalat ehtiyatlarının dəyərinin dəyişməsindən ibarətdir.

Bina və tikililərin əsaslı təmiri ilə əlaqədar olan xərclər – köhnəlmiş konstruksiya və detalların (əsas konstruksiyaların – divarın, özülün, mərtəbələrarası kəsmələrin və i.a. tamamilə dəyişdirilməsindən başqa) əvəz edilməsinə sərf olunan xərclərdən ibarətdir. **Maşın və avadanlıqların əsaslı təmiri dedikdə**, aqreqatın sökülməsi, köhnəlmiş bütün hissə və detalların dəyişdirilməsi, onların yığılması və sınaqdan keçirilməsi başa düşülür.

Maliyyə investisiyaları dedikdə, hüquqi şəxslər tərəfindən pul vəsaitinin, maddi və digər qiymətliyərin səhmlərə, istiqrazlara və digər

qiymətli kağızlara qoyulan investisiyalar nəzərdə tutulur. **Maliyyə investisiyaları aşağıdakılardan ibarətdir:**

1) banka qoyulan əmanətlər (depozitlər) – bu, müştərilərin özlərinə məxsus pul vəsaitinin banklarda yerləşdirilməsi deməkdir;

2) istiqrazlar – sahibinə faiz formasında faiz məbləği gətirən və qabaqcadan müəyyənləşdirilmiş müddət başa çatdıqda dəyəri tam ödənilməli olan borc təəhhüdü (öhdəliyi) deməkdir;

3) səhm – müəssisənin əmlakında səhmdarın payının və onun əldə etdiyi mənfəətdən pay (dividend) almaq hüququnun olmasını təsdiqləyən qiymətli kağızlar;

4) kredit – hüquqi şəxslər tərəfindən müvəqqəti cəlb olunan və vaxtı çatanda qaytarılmalı olan pul vəsaitidir;

5) debitor borcu – hüquqi şəxslərin debitorla münasibətlərə girmələri nəticəsində onlardan aldıkları pul vəsaitidir;

6) ssuda – borc alanın mülkiyyətinə keçən və bir qayda olaraq müəyyən faiz məbləği ilə qaytarılmalı olan pul vəsaiti deməkdir;

7) pay – müəssisənin nizamnaməsində, yaxud da əsasnamədə nəzərdə tutulmuş müəyyən əmək hüququ və öhdəliyinin bir hissəsidir.

Təcrübədə “xalis maliyyə investisiyaları” anlayışı da vardır. Bu, maliyyə aktivlərinin satın alınması ilə maliyyə öhdəliklərinin (təəhhüdlərinin) ödənilməsi arasındakı fərqi göstərir.

Real və maliyyə investisiyalarını mülkiyyət formaları, iqtisadiyyatın sahələri, maliyyələşdirmə mənbələri və s. əlamətlər üzrə də qruplaşdırmaq olar.

İnvestisiyalar mülkiyyət formalarına görə iki yerə bölünür: 1) dövlət investisiyaları; 2) qeyri-dövlət investisiyaları. Dövlət mülkiyyəti hesab olunan investisiyalara mərkəzi, regional və bələdiyyə mülkiyyəti aiddir. Mülkiyyətin qeyri-dövlət formasına xüsusi, ictimai təşkilatların mülkiyyəti və qarışıq mülkiyyət daxildir. Xüsusi mülkiyyət pay, yaxud da qarışıq mülkiyyətdən ibarət ola bilər. Qarışıq mülkiyyət xüsusi, dövlət və ictimai təşkilatların birləşdirilməsi əsasında fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektlərinin mülkiyyəti deməkdir. Qarışıq mülkiyyət xarici hüquqi, yaxud da fiziki şəxslərin, dövlətlərin və beynəlxalq təşkilatların mülkiyyətindən ibarət mülkiyyət formasında da ola bilər.

İnvestisiyaların iqtisadiyyatın sahələri üzrə qruplaşdırılması, 1990-cı ildə BMT-nin Statistika Komissiyası tərəfindən hazırlanmış “bütün iqtisadi fəaliyyət növlərinin təsnifləşdirilməsinin beynəlxalq sahə standartlarına” uyğun olaraq aparılır.

Maliyyələşdirmə mənbələrinə görə investisiyalar iki yerə bölünür:

1) öz vəsaiti hesabına həyata keçirilən investisiyalar; 2) cəlb edilmiş vəsait hesabına həyata keçirilən investisiyalar. Müəssisənin öz vəsaitinə bütün öhdəliklər yerinə yetirildikdən sonra onun sərəncamında qalan mənfəət; amortizasiya ayrımaları; hüquqi şəxslərin pul yığımları və fiziki şəxslərin qənaəti; bədbəxt hadisələr və baş verən qəzalar nəticəsində dəyən zərərin ödənilməsi üçün müəssisə tərəfindən qabaqcadan sığorta təşkilatlarına ödənilən pul vəsaiti və s. aiddir.

Cəlb edilmiş vəsaitlərə aşağıdakılar daxildir: 1) bank kreditləri; 2) səhmlərin satışından əldə edilən vəsait; 3) xeyriyyəçilik məqsədilə ödənilən haqlar, qaytarılmamaq şərti ilə holdinq və səhmdar cəmiyyətləri, sənaye-maliyyə qrupları tərəfindən ayrılan vəsait; 4) müxtəlif formalarda cəlb edilmiş vəsait. O cümlədən qaytarılmaq şərti ilə dövlətin verdiyi kredit, xarici investorların, şirkətlərin, fondların, sığorta cəmiyyətlərinin kreditləri; 5) mərkəzi büdcədən ayrılan vəsait; 6) büdcədən kənar fondların vəsaiti; 7) maliyyə institutlarının, dövlətlərin, beynəlxalq təşkilatların birbaşa qoyuluşları formasında xarici investisiyalar və i. a.

Bununla yanaşı, digər əlamətlərə görə qruplaşdırmalar da aparılır. Belə əlamətlərdən biri əsas maddi kapitala investisiya qoyuluşunun texnoloji qruplaşdırılması ola bilər. **Texnoloji struktur üzrə investisiyalar aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:** 1) bütün tikinti işlərinin dəyəri; 2) avadanlıqların quraşdırılması ilə əlaqədar işlər; 3) tikinti layihələrində nəzərdə tutulmuş quraşdırma tələb edən və etməyən avadanlıqlar; 4) tikinti işləri smetalarına daxil edilmiş alət və inventarlar; 5) tikinti işləri smetasına daxil edilməmiş maşın və avadanlıqlar; 6) sair əsaslı işlər və xərclər.

Maliyyə investisiyaları ödənilmə müddətindən asılı olaraq iki yerə bölünür: 1) qısa müddət ərzində ödənilən investisiyalar; 2) uzun müddət ərzində ödənilən investisiyalar. Qısa müddətli maliyyə investisiyaları bir ildən çox olmayan müddətdə həyata keçirilir. Uzun müddətli investisiyalar dedikdə isə bir ildən sonra gəlir əldə edilməsi gözlənilən investisiyalar başa düşülür.

Maliyyə investisiyaları içərisində xarici investisiyalar xüsusi rol oynayır. Bu investisiyalar “qalan dünya” iqtisadiyyatına həm konkret hüquqi şəxslər (rezidentlər), həm də qeyri-rezidentlər tərəfindən həmin müəssisəyə qoyulan investisiyalardan ibarət ola bilər. **Bu investisiyalar da öz növbəsində aşağıdakı növlərə ayrılır:** 1) birbaşa investisiyalar; 2) dolayı (portfel) investisiyalar; 3) sair investisiyalar.

Birbaşa investisiyalar o deməkdir ki, kapitalı qoyan ölkə, yaxud da müəssisə (hüquqi və fiziki şəxslər) tamamilə onun sahibinə çevrilir və ya səhmlərinin (yaxud da səhmdar kapitalının) ən azı 10%-nə nəzarət edir. Bunlar müəssisənin idarə edilməsində iştirak hüququ verir.

Aşağıdakılar birbaşa investisiyalardan ayrılır:

– müəssisənin xarici həmsahibi tərəfindən nizamnamə kapitalına faktiki qoyulmuş üzvlük haqqı. Bunlar daşınmaz əmlak, avadanlıq, əmtəə şəklində verilmiş maddi və qeyri-maddi üzvlük haqlarından, habelə pul vəsaiti formasında üzvlük haqqından ibarət ola bilər;

– maliyyə lizinqi;

– müəssisələrin xarici həmsahiblərindən alınmış kreditlər;

– sair birbaşa investisiyalar (həmtəsisçilərin aldıkları əlavə səhmlər, birbaşa investorların müəssisəyə verdikləri avadanlıqlar və i. a.).

Dolayı (portfel) investisiyalar müəssisə səhmlərinin satın alınması deməkdir. Lakin bu, onun sahibinə müəssisənin işinə təsir etmək hüququ vermir və müəssisənin səhm kapitalının, həmçinin istiqrazların, veksellərin, özünün və cəlb edilmiş kapitalın dəyərinin 10%-dən azını təşkil edir.

Dolayı investisiyalara səhmlər, müəssisələrin təəhhüdü qiymətli kağızları daxildir. Veksellər, uzun və qısa müddətli dövlət qiymətli kağızları da bu investisiyalara aiddir.

Sair investisiyalara aşağıdakılar daxildir:

– ticarət kreditləri (idxal və ya ixrac üçün ödəmələr və bu məqsədlər üçün kredit verilməsi);

– birbaşa investorlardan alınmış sair kreditlər (ticarət kreditlərindən başqa). Beynəlxalq maliyyə təşkilatlarından – Dünya Bankından, Beynəlxalq Valyuta Fondundan, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankından, Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankından və i. a. – alınan kreditlər də buraya daxildir.

– Azərbaycan dövlətinin zəmanəti ilə xarici ölkələrin verdikləri kreditlər;

– banklara əmanət qoyuluşları (Azərbaycan banklarında xarici hüquqi şəxslərin hesabları);

– sair investisiyalar.

12.3. İnvestisiya qoyuluşundan əldə edilən gəlirlərin mahiyyəti və növləri

İnvestisiya qoyuluşu mənfəət (gəlir) əldə etmək məqsədilə həyata keçirilir. Başqa sözlə, iqtisadi aktivlərə vəsait qoyuluşundan əldə edilən səmərəyə **investisiya gəlirləri** deyilir. Əldə edilən gəlirin növü isə iqtisadi aktivlərin forması ilə müəyyən edilir.

İqtisadi aktivlərin növləri üzrə investisiya gəliri aşağıdakılardan ibarətdir:

- 1) qeyri-maliyyə aktivlərinə qoyulan investisiyadan əldə edilən gəlir:
 - mənfəət;
 - renta.
- 2) maliyyə aktivlərinə qoyulan investisiyadan əldə edilən gəlir:
 - depozitlər üzrə faiz məbləği;
 - səhmlərdən başqa qiymətli kağızlar üzrə faiz məbləği (diskont, borc məbləğinin indeksləşdirilməsi);
 - borclar (ssudalar) üzrə faiz məbləği;
 - səhmlərə görə dividend;
 - əmtəə formasında verilmiş kreditlər üzrə faiz məbləği.

Aktivlərin bəzi növləri üzrə həyata keçirilən investisiya (məsələn, qiymətli ləvazımlar, nağd pullar və i.a.) gəlir əldə edilməsi ilə əlaqədar qoyuluş hesab olunmur.

Qeyri-maliyyə (real) aktivlərinə investisiya qoyuluşundan əldə edilən gəlirlərə əmtəə və xidmətlərin istehsalına sərf olunan xərclər (əmək haqqı, istifadə edilmiş materialların dəyəri və s.) çıxılmaqla onların köməyi ilə hazırlanan məhsulların satışından əldə edilən gəlirlər daxildir. Beləliklə, bu gəlirlər iqtisadi məzmunlarına görə mənfəət göstəricisi ilə eyniyyət təşkil edir.

Real investisiyalar təsərrüfat obyektlərinin istehsal potensialının genişləndirilməsi və modernləşdirilməsi məqsədilə həyata keçirildikdə, investisiya gəliri əlavə güclərin işə salınması, fəaliyyətdə olan müəssisələrin yenidən qurulması, avadanlıqların məhsuldarlığının yüksəldilməsi nəticəsində əldə edilən əlavə gəlir əlavə mənfəət hesab olunur.

Real aktivlər onun sahibi tərəfindən digər iqtisadi vahidlərin istifadəsinə verildikdə, aktivlərin bu növləri üzrə investisiya qoyuluşundan əldə edilən gəlirlər **aşağıdakı kimi müəyyən olunur:**

- 1) istehsalın məhsulu olan aktivlər (binalar, tikililər, maşın və avadanlıqlar və s.) üçün – onların icarəyə verilməsindən əldə edilən xalis mənfəət qədər;
- 2) istehsalın məhsulu olmayan aktivlər (torpaq, yerin təkisi və i.a.) üzrə – onların sahiblərinin götürdükləri xalis renta qədər.

Maliyyə aktivlərinə qoyulan investisiyalardan əldə edilən gəlir həmin aktivlərin digər iqtisadi vahidlərin istifadəsinə verilməsi nəticəsində əldə edilən mülkiyyətə görə gəlir deməkdir. Mülkiyyətdən əldə edilən gəlirin növü sərəncama verilən maliyyə aktivlərinin növündən asılıdır.

Depozitlər və borclar üzrə investisiya gəliri müqavilə bağlanarkən müəyyən edilmiş faiz dərəcələri nəzərə alınmaqla hesablanan faiz məbləği ilə ölçülür. Qiymətli kağızların sonradan satın alınması şərtilə onların (qiymətli kağızların) satışı haqqında müqavilələr də borc (ssuda) kateqoriyasına aiddir. Bu zaman investisiya gəliri qiymətli kağızların satıldığı qiymətlərlə satın alındığı qiymətlər arasındakı fərq kimi müəyyən edilir.

Qiymətli kağızlar (səhmlərdən başqa) üzrə investisiya gəliri onların növündən asılı olaraq faiz, diskont, yaxud da borcun indeksləşdirmə məbləği ilə müəyyən edilir. Belə ki, istiqraz və depozit sertifikatlarının sahibləri faiz məbləği alırlar. İndeksləşdirilən qiymətli kağızların sahibləri üçün investisiya gəliri onların faiz məbləği və əsas borc məbləğinin indeksləşdirilməsindən əldə etdikləri məbləğdən ibarətdir. Xəzinə vekselləri üzrə investisiya gəliri diskont məbləği həcmində (nominal dəyərindən edilən güzəşt, yəni satınalma və satış qiymətləri arasındakı fərq kimi) müəyyən olunur. Diskont fərqi çox böyük olan istiqrazlar üzrə investisiya gəliri hesablandıqda onun üzərinə faiz məbləği də əlavə edilir. Veksel üzrə faiz məbləği onun sahibinə (kreditora) tədiyə vaxtı çatdıqda ödənilən məbləğlə borclu (debitor) onu satın alarkən ödədiyi məbləğ arasındakı fərq kimi müəyyən edilir.

Səhmlər və kapitalda iştirakın digər növləri (müxtəlif növ paylar) üzrə investisiya gəliri, hesablanan dividend məbləği qədər müəyyən edilir. Dividend yalnız pul formasında deyil, səhmlər, istiqrazlar, əmtəələrlə də ödənilə bilər. Bu zaman dividendin kəmiyyəti onların bazar dəyəri ilə müəyyən olunur.

Debitor borcu üzrə investisiya gəliri əmtəə formasında verilmiş kreditin müqabilində ödənilən faiz məbləğidir.

İnvestisiyaların gəlirliliyini səciyyələndirən göstərici ümumi şəkildə aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$G = \frac{\text{го́йу́лму́шннвѣстиапѣрданялдяедиляннлльвляли}}{\text{го́йу́лму́шннвѣстиаитѣблябьи}}$$

Burada: G – investisiya gəliri (faiz norması) deməkdir.

İqtisadi aktivlərin növləri üzrə investisiya gəlirlərinin quruluşu aşağıdakı kimidir:

1) Qeyri-maliyyə aktivlərindən əldə edilən investisiya gəlirləri:

- qeyri-maliyyə aktivlərinin dəyəri ilə müqayisə olunmaqla hesablanan mənfəət norması;

- hesabat, yaxud da başqa bir dövrdə istehsal edilmiş qeyri-maliyyə aktivlərinə qoyulmuş investisiyalar nəzərə alınmaqla hesablanan mənfəət norması.

2) maliyyə aktivlərinin investisiya gəlirliliyi:

- depozitlər üzrə faiz norması;

- qiymətli kağızlar (səhmlərdən başqa) üzrə faiz norması;

- borc (ssuda) üzrə faiz norması;

- səhmlər üzrə dividend norması;

- əmtəə formasında verilmiş kreditlər üzrə faiz norması.

Qeyri-maliyyə aktivlərinə investisiya qoyuluşunun gəlirliliyi istehsalda istifadə olunan real aktivlər üzrə mənfəət normasına bərabər götürülür. Həm də qeyd etmək lazımdır ki, hesabat dövründə əldə edilən mənfəət bütün əvvəlki illərdə investisiya qoyuluşunun nəticəsi kimi nəzərdən keçirilirsə, onda investisiyaların gəlirliliyi mənfəət normasının real aktivlərin, yaxud da onun ayrı-ayrı hissələrinin (əsas kapital, maddi dövriyyə vəsaitləri ehtiyatları, istehsalın məhsulu olmayan qeyri-maliyyə aktivləri) dəyərinə olan nisbəti kimi müəyyən edilir:

$$RG = \frac{XM}{OP},$$

Burada: RG – real (istehsala qoyulmuş) aktivlərə investisiya qoyuluşunun gəlirliliyi; XM – alınmış kreditlərə görə hesabat dövründə verilən faiz məbləği çıxıldıqdan sonra yerdə qalan xalis mənfəət; OP – real aktivlərin, yaxud da onların tərkib hissələrinin orta dəyəri deməkdir.

Vəsaitin qoyulduğu və gəlir əldə olunduğu müvəqqəti zaman kəsiyi nəzərə alınmaqla müəyyən olunan hesabat dövründə əldə edilmiş mənfəət əvvəlki hər hansı bir dövrdə investisiya qoyuluşunun nəticəsi kimi nəzərdən keçirildikdə isə iqtisadiyyat bərabər sürətlə inkişaf etdiyi halda cari dövrdə əldə edilmiş mənfəət həmin dövrdə qoyulmuş investisiya ilə müqayisə edilə bilər.

$$RG = \frac{XM}{\dot{I}P},$$

Burada: İP – hesabat və ya əvvəlki hər hansı bir dövrdə real aktivlərə investisiya qoyuluşu (əsas kapitalın ümumi yığımı, maddi vəsait ehtiyatlarının dəyişməsi, istehsalın məhsulu olmayan qeyri-maddi aktivlərin xalis alqısı) deməkdir.

Qiymətli kağızlara investisiya qoyuluşunun gəlirliliyi hesabat dövründə əldə edilmiş faiz məbləği, dividendlərin və bunlara bənzər digər gəlirlərin satın alınmış qiymətli kağızların dəyərində olan nisbəti kimi hesablanır.

Qiymətli kağızların (səhmlərdən başqa) gəlirliliyi hesabat dövründə əldə edilmiş faiz məbləğinin qiymətli kağızların satınalma dəyərində olan nisbəti kimi müəyyən edilir.

Nəhayət səhmlərin gəlirliliyini müəyyən etmək üçün hesabat dövründə alınmış dividendi səhmlərin satınalma dəyəri ilə müqayisə etmək lazımdır.

12.4. İntestisiyalar haqqında məlumat mənbələri

İntestisiyalar haqqında ətraflı informasiyaları “Obyektlərin, əsas fondların istifadəyə verilməsi və investisiyalar haqqında hesabat” (2 – investisiya sayılı aylıq forma), “Müəssisənin fəaliyyəti və strukturu haqqında illik hesabat” (1 – struktur (müəssisə) sayılı forma”, “Əsas fondların (vəsaitlərin) və digər qeyri-maliyyə aktivlərinin mövcudluğu və hərəkəti haqqında hesabat” (11 sayılı forma), habelə Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin “Azərbaycanın Statistik göstəriciləri” və digər rəsmi nəşrlərindən götürmək olar.

“Obyektlərin, əsas fondların istifadəyə verilməsi və investisiyalar haqqında hesabat” Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin 10.05.2002-ci il tarixli, 20/12 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmiş və aşağıdakı bölmələrdən ibarətdir: 1) yaşayış və sosial-mədəni obyektlərin istifadəyə verilməsi; 2) əsas kapitala yönəldilmiş investisiyalar; 3) əsas kapitala yönəldilmiş investisiyaların maliyyə mənbələri.

“Yaşayış və sosial-mədəni obyektlərin istifadəyə verilməsi” bölməsində aşağıdakı göstəricilər nəzərdə tutulmuşdur: a) yaşayış evləri və yataqxanalar (502)¹; b) xəstəxanalar (570); c) ambulatoriya-poliklinika müəssisələri (572); d) ümumtəhsil məktəbləri (901); e) məktəbəqədər uşaq müəssisələri (910); j) klub və mədəniyyət evləri (930) və i.a.

¹ Hər göstəricinin qarşısında sətirin kodu göstərilmişdir.

“Əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyalar” bölməsinin göstəriciləri aşağıdakılardan ibarətdir: a) əsas fondların istifadəyə verilməsi (01) (o cümlədən istehsal təyinatlı obyektlər üzrə) (02); b) əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyalar (03), o cümlədən yaşayış – 04; bina (yaşayışdan başqa) və qurğular (05); maşın, avadanlıq, alət, inventar – 06, sair - 07; c) tikinti-quraşdırma işləri (08), ondan, təsərrüfat üsulu ilə yerinə yetirilən – 08 a; d) xaricdən investisiyalar (09) və i. a.

“Əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyaların maliyyə mənbələri” adlanan bölmənin göstəriciləri bunlardır: a) müəssisə və təşkilatların öz vəsaitləri (27); b) cəlb olunmuş vəsaitlər (29), o cümlədən bank kreditləri (30), ondan, xarici bankların kreditləri (30 a); başqa təşkilatların borc vəsaitləri (31); büdcə vəsaitləri (32), o cümlədən: dövlət büdcəsindən (33), yerli büdcədən (34), büdcədən kənar fondların vəsaitləri (35), sair (36).

“Müəssisələrin fəaliyyəti və strukturu haqqında illik hesabat” Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin 30.10.2001-ci il tarixli, 54/14 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmişdir. Hesabatın “İnvestisiya fəaliyyəti” bölməsində (IX bölmə) aşağıdakı göstəricilərə əsasən investisiya fəaliyyəti haqqında mühakimə yürütmək olar: a) əsas kapitalla investisiyalar (yeni əsas vəsaitlər); b) digər təşkilatlarda istismarda olmuş əsas vəsaitlər alınmışdır; c) əsas vəsaitlər satılmışdır; d) qeyri-maddi aktivlərə investisiyalar, o cümlədən EHM üçün proqram məhsulu; e) ilin axırına bitməmiş tikinti.

“Əsas fondların (vəsaitlərin) və digər qeyri-maliyyə aktivlərinin mövcudluğu və hərəkəti haqqında hesabat” aşağıdakı bölmələrdən ibarətdir: 1) əsas fondların mövcudluğu, hərəkəti və tərkibi; 2) əsas fondların mövcudluğu; 3) əsas fondların orta illik dəyəri; 4) əsas fondların amortizasiyası, onların əsaslı təmirinə çəkilən xərclər; 5) digər qeyri-maliyyə aktivləri.

Birinci bölmədə əsas fəaliyyət növü üzrə əsas fondlar təfərrüatı ilə xırdalanır (binalar, qurğular, ötürücü qurğular, maşın və avadanlıqlar, nəqliyyat vasitələri, alətlər, istehsal və təsərrüfat inventarları, iş heyvanları, məhsuldar mal-qara, çoxillik əkmələr, digər əsas fondlar); qeyri-əsas fəaliyyət növləri üzrə əsas fondlar, o cümlədən mədənçıxarma sənayesi və karxanaların işlənməsi, emal sənayesi, elektrik enerjisi, qaz və su təchizatı, tikinti, kənd təsərrüfatı, balıqçılıq, ovçuluq və meşəçilik, o cümlədən kənd təsərrüfatı xidmətləri üzrə əsas fondların mövcudluğu, hərəkəti və tərkibi nəzərdə tutulmuşdur.

İkinci bölmədə qeyri-əsas fəaliyyət növləri üzrə əsas fondlar (əsas fəaliyyət növü, kənd təsərrüfatı, ovçuluq və meşəçilik, mədəncixarma və karxanalar, emal sənayesi, elektrik enerjisi, qaz və su təchizatı, tikinti istisna olmaqla), onlardan topdan və pərakəndə satış, avtomobillərin motosikletlərin, məişət malları və şəxsi əşyaların təmiri, mehmanxana və restoranlar; nəqliyyat, anbar təsərrüfatı və rabitə; səhiyyə; sosial xidmətlər; digər fəaliyyət növləri üzrə əsas fondlar; ətraf mühitin mühafizəsi üzrə əsas fondlar; güc və işçi maşın və avadanlıqları; Azərbaycanın hüdudlarından kənarında olan əsas fondlar və s. haqqında məlumat verilir.

Üçüncü bölmədə bütün əsas fondların, o cümlədən əsas və qeyri-əsas fəaliyyət növləri üzrə əsas fondların orta illik dəyəri göstəriciləri nəzərdə tutulmuşdur.

Dördüncü bölmədə əsas fondların amortizasiyasını, onların əsaslı təmirinə çəkilən xərcləri əks etdirən göstəricilərdən bəhs olunur.

Beşinci bölmədəki göstəricilər isə digər qeyri-maliyyə aktivlərini ifadə edir. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir: müəssisənin (təşkilatın) mülkiyyətində olan torpaq sahələrinin dəyəri², həmin torpaqların sahəsi (ha), quraşdırılmayan avadanlıqlar, bitməmiş tikinti, qeyri-maddi aktivlər və onların aşınması və i. a.

Bunlarla yanaşı, hər il nəşr olunan “Azərbaycanın statistik göstəriciləri” adlı məcmuənin “Əsas sosial-iqtisadi göstəricilər”, “Milli hesablar sistemi və tədiyə balansı”, “Maliyyə, kredit və sığorta”, “Tikinti” və digər bölmələrinin məlumatlarından istifadə etmək olar.

² Mühəsibat uçotunda bu barədə məlumat olduqda istifadə edilir.